

מזמור כ'

"יענך ה' ביום צרה" (שני נספחים) חלק ד

נספח שני: מנהג אמירת מזמור כ' עם סיום תפילת שחרית – מקורותיו וטעמיו

מזמור כ' – "יענך ה'" – נאמר על פי המנהג הרווח עם סיום תפילת שחרית בימי חול, אחר אמירת 'תהלה לך' ('אשרי') ולפני אמירת 'קדושה דסדרא' ('ובא לציון גואל'). בשבתות ובימים טובים אין אומרים את המזמור, וכן אין אומרים אותו בימים נוספים.¹

תוכנו של מזמורנו אינו מספק הסבר ברור מדוע נקבע דווקא מזמור זה להיאמר בכל יום אחר התפילה. בנספח זה נתחקה אחר מקורותיו העתיקים של מנהג אמירת המזמור, ואחר תולדות התקבלותו בתפוצות ישראל במהלך הדורות, ואגב כך ננסה להבין גם את טעמו של המנהג.

א. רמזים בדברי חז"ל

המקורות העתיקים ביותר הרומזים למנהג אמירתו של מזמורנו אחר תפילת שמונה-עשרה הם התלמוד הירושלמי ומדרש תהילים (המכונה 'שחר טוב') למזמורנו. אך בטרם נביא מקורות אלו כלשונם, עלינו להקדים הקדמה קצרה. בכמה מקומות בדברי חז"ל מתבטאת תפיסה, כי שמונה-עשרה הברכות שבתפילת העמידה הן כנגד שמונה עשר המזמורים הראשונים בספר תהילים. הנה דברי התלמוד הבבלי במסכת ברכות דף ט ע"ב:

אמר רבי יוחנן: בתחילה (של תפילת העמידה) אומר "ה' שפתי תפתח" (תהילים נ"א, יז), ולבסוף הוא אומר "יהי לך צון אֶמְרֵי פִי" (שם י"ט, טו)... (שואלת הגמרא) מכדי האי "יהי לך צון אֶמְרֵי פִי" משמע לבסוף ומשמע מעיקרא דבעינא למימר (– מכיוון שזה הפסוק "יהי לך צון" משמע לבסוף – התפילה – ומשמעו מלפני מה שרוצים אנו לומר), מאי טעמא תקנוהו רבנן לאחר י"ח ברכות, לימרו מעיקרא (– מדוע תיקנוהו חכמים לאחר תפילת שמונה-עשרה ולא תיקנו לאמרו מתחילה)?! אמר רבי יהודה בריה דרבי שמעון בן פזי: **הואיל ולא אמרו דוד אלא לאחר י"ח פרשיות, לפיכך תקינו רבנן לאחר י"ח ברכות.**

(ומקשה הגמרא) הני י"ח – י"ט הווי (– אלו י"ח מזמורים – למעשה י"ט מזמורים הם, שהרי הפסוק "יהי לך צון" חותם את מזמור י"ט)? (ועונה הגמרא) "אשרי קאיש" (המזמור הראשון בתהילים) ו"למה רגשו גוים" (– המזמור השני) חדא פרשה היא (הרי הם מזמור אחד, ואם כן "יהי לך צון אֶמְרֵי פִי" חותם י"ח מזמורים)...

הרי לנו טעמו של מנהג ממנהגי התפילה: אמירת הפסוק "יהי לך צון" עם סיום תפילת העמידה, מנומקת על ידי התלמוד בשל אותה הקבלה בין שמונה עשרה הברכות לבין שמונה עשר המזמורים הראשונים בספר תהילים. וכמובן, פסוק זה החותם י"ח מזמורים ראשונים בתהילים – "יהי לך צון", מתאים ביותר לחתום את י"ח ברכות תפילת העמידה, שכן יש בו תפילה על קבלת התפילה, ועל כן קבעוהו בסיום תפילת העמידה.

עתה נעבור לדברי חז"ל בנוגע למזמורנו – מזמור כ', שהוא המזמור התשעה-עשר לפי מניינם: גם במקרה זה מצאו חז"ל התאמה בין הפסוק הפותח את המזמור הי"ט לבין מצבו של המתפלל **לאחר שסיים** את תפילת שמונה-עשרה. וכך אמרו בתלמוד הירושלמי ברכות פרק ד הלכה ג, על המשנה "רבן גמליאל אומר: בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה":²

ולמה שמונה עשרה? רבי יהושע בן לוי אומר: כנגד שמונה עשרה מזמורות שכתובות מראשו של תהילים עד "יענך ה' ביום צרה". אם יאמר לך אדם תשע עשרה הן (– המזמורים עד לפסוק זה), אמור לו: "למה רגשו גוים" לית הוא

¹ בשאלה מהם בדיוק 'הימים הנוספים' שבהם המזמור אינו נאמר ישנם חילוקי מנהגים: ישנם הנמנעים מאמירת המזמור בכל יום שבו אין אומרים תחנון, וישנם המוסיפים על שבתות וימים טובים וחול המועד את חנוכה, פורים, ראשי חודשים, ערב פסח, ערב יום הכיפורים ותשעה באב, אך בשאר הימים שאין אומרים בהם תחנון אומרים את מזמורנו (רמ"א סימן קלא, א). נראה שחילוקי המנהגים נובעים מאי בהירות בטעמו של המנהג, וראה להלן.

² מקבילה מדויקת מופיעה בירושלמי תענית פרק ב הלכה ב.

מינון –) אין הוא מהם, שכן אינו מזמור בפני עצמו)... אמר רבי מנא: רמז לתלמיד חכם, שאדם צריך לומר לרבו (לאחר שהלה סיים את תפילתו) "תישמע תפילתך!"

רמז זה מצא רבי מנא במילים הפותחות את המזמור התשעה-עשר "יענך ה'", שהתרגום הארמי לספר תהילים מתרגם "יקבל צלותך ה'" – (יקבל תפילתך ה')! אמנם מדברים אלו קשה להסיק שהיה קיים מנהג לומר את המזמור לאחר תפילת שמונה-עשרה.

בדברי מדרש תהילים על הפסוק "יענך ה'" הקשר בין פתיחת מזמורנו ובין מצבו של המתפלל שסיים תפילתו ברור יותר: אמר רבי שמעון בר אבא: את מוצא שמונה עשרה מזמורים מראש תילים עד מזמור זה, ו'אשרי ו'למה רגשו' חד הוא – כנגד שמונה עשרה ברכות שאדם מתפלל בכל יום, והן אומרים לו: 'תתעני צלותך' – (תיענה תפילתך). כך אחר שמונה עשרה מזמורים אמרו לו לדוד "יענך ה' ביום צרה".

במקורות הללו נתפסת פתיחת מזמורנו "יענך ה'" כברכה למתפלל לאחר שסיים את תפילתו, שתפילתו תיענה. וכשם שברכה זו נאמרה לדוד לאחר שסיים לומר שמונה-עשר מזמורים, כך ראוי לברך את המתפלל שסיים את תפילת שמונה-עשרה במילים אלו "יענך ה'", ומכאן צעד אחד בלבד כדי לקבוע את אמירת המזמור לאחר סיום תפילת שמונה-עשרה, כברכה למתפללים שתפילתם תיענה.⁴

באמת, לא רק המילים "יענך ה'" הן הסיבה לאמירת המזמור במקום שהוא נאמר (אף שהמילים הללו קריטיות בדרשתם של חז"ל, בהיותן פתיחת המזמור), אלא כל המחצית הראשונה של המזמור מתאימה לכך, בייחוד בתים ד-ה "יתן לך כלבבך... ימלא ה' כל משאלותיך" – משאלות שאותן הביע המתפלל בתפילתו שסיים זה עתה.⁵

ומעתה מובן הטעם לאמירתו של המזמור רק בימי החול, שהרי רק בהם מתפללים תפילת שמונה-עשרה. בשבתות וימים טובים שבהם מתפללים תפילת שבע, וכל חלק הבקשות שבתפילה מושמט, אין טעם לאמירת המזמור התשעה-עשר, הן מפני שהסיבה 'המספרית' אינה תקפה, והן מפני שתוכן המזמור "יענך ה'... ימלא ה' כל משאלותיך" אינו מתאים לתפילה שאין בה בקשת צרכים של האדם.⁶

המקורות שהבאנו עד עתה אמנם רומזים לאפשרות קיומו של מנהג אמירת מזמורנו לאחר סיום תפילת שמונה-עשרה, אולם אין בהם תיאור ישיר ומפורש של מנהג כזה.

ב. בנבל בתקופת הגאונים

בשני הסידורים שהגיעו אלינו מתקופת גאוני בבל – סדר רב עמרם (המאה התשיעית) וסידור רב סעדיה (המאה העשירית) לא נזכרה אמירת מזמורנו. בשני הסידורים מוזכר כי לאחר אמירת 'תהלה לך' באה מיד 'קדושה דסדרא' ('ויבא לציון גואל').⁷ אף על פי כן, אין להוכיח מכאן שבבבל בתקופת הגאונים לא הכירו כלל את מנהג אמירת מזמורנו. בשתי תשובות של רב נטרונאי (גאון סורא באמצע המאה התשיעית) נזכרה אמירת מזמורנו:

בתשובות הגאונים ליק סימן צ' מובאת תשובה זו (תשובות רב נטרונאי מהדורת ברודי סימן לט, עמוד 147):

ולומר "יענך ה' ביום צרה" – כך מנהג בבית רבינו שבבבל: לאחר שמתפללין כל התפילה וגומרין אותה ופוסקין, תנאים עוסקים במשנה ובמדרש ובתוספות עד ארבע שעות, ולאחר ארבע שעות אומרים "יענך" וגומרין אותו. ואחר כך אומרים "יקרא זה אֵל זה וְאָמַר" – (קדושה דסדרא) וגומרין שני פסוקים אלו ("קדוש קדוש קדוש" ו"ברוך ברוך") ומקדשין – (אומרים קדיש) ויוצאין לבתיהם.

³ וכוונת דברי ר' מנא היא שתלמיד חכמים לומד ממיקומו של המזמור "יענך ה'" אחר שמונה עשר מזמורים רמז לדרך ארץ שעליו לנהוג כלפי רבו – לברכו לאחר סיום תפילתו ותישמע תפילתך'.

⁴ אמנם המנהג כיום הוא לאחר את אמירת המזמור עד לאחר אמירת התחנון, אך התחנון ביסודו היה מעין המשך לתפילת העמידה – הזדמנות ליחיד להתפלל תפילה אישית על צרכיו האישיים, ראה אלבוגן 'התפילה בישראל' עמ' 58–59. ממילא אמירת המזמור "יענך ה'" נועדה לברך את המתפלל שאף תחנוניו האישיים ייענו.

⁵ נראה שתפיסה זו של חז"ל את משמעות מזמורנו, והתפקיד הליטורגי שנקבע למזמורנו בסדר התפילה כברכה למתפלל שסיים את תפילתו, הביאו את רש"י לפרש את בית ג בדרך כה רחוקה ממילות הבית הזה: מְחַתֵּךְ וְעוֹלֵתֶךְ – הם התפילות שאותן מתפללים במלחמה.

⁶ טעם אחרון זה אינו תקף ביחס לאמירת הפסוק "יהי לך צון": תוכנו של פסוק זה מתאים גם לאחר תפילת שבע, ועל כן לא ביטלו את אמירתו, אף שהטעם 'המספרי' אינו תקף אז.

⁷ סדר רב עמרם גאון, מהדורת גולדשמיט עמוד לח ועמוד ס. סידור רס"ג עמוד לט.

בתשובה אחרת של גאון זה נאמר⁸:

בשתי ישיבות (– ישיבת סורא וישיבת ראש הגולה) 'תהלה לך' אומרים. ובבית רבינו שבבבל 'תהלה לך' אין אנו אומרים⁹. אבל בשאר בתי כנסיות, יש שאומרים 'תהלה לך', ויש שאומרים "יענך ה' ביום צרה".

המסקנה משתי התשובות הללו כאחת היא, שמנהג אמירת 'תהלה לך' ומנהג אמירת "יענך ה' ביום צרה" לא היה קבוע ואחיד: בשתי הישיבות אמרו 'תהלה לך', וכנראה לא אמרו "יענך ה'" (ומנהג זה משתקף בסידורים של רב עמרם ושל רב סעדיה גאון (סורא); ב"בית רבינו" – אמרו "יענך ה'" ולא אמרו 'תהלה לך'; בשאר בתי כנסיות – יש שאומרים 'תהלה לך' ויש שאומרים "יענך ה'").

מתשובות אלו של רב נטרונאי קשה לעמוד על טעמים של המנהגים השונים, אך ראוי לציין כי מן התשובה הראשונה – תיאור המנהג בבית רבינו, נקשרת אמירת "יענך ה'" לאמירת 'קדושה דסדרא', והיא באה לאחר לימוד תורה, ולא בסמוך לתפילה ולתחנונים.

ג. בתקופת הראשונים ועד לימינו

1. מנהג ספרד ועדות המזרח

שני ראשונים 'ספרדים' לא כללו את מזמורנו בנוסח התפילה:

רבי שלמה ברבי נתן (המאה הי"ב)¹⁰ בסידורו (נדפס לראשונה בירושלים תשנ"ה על ידי שמואל חגי), עמ' יז, וכן הרמב"ם בהלכות תפילה ט', ה, הזכירו שניהם אמירת 'תהלה לך' ואמירת 'קדושה דסדרא', אך לא הזכירו את מזמורנו. בכך הלכו שניהם אחרי סידורי הגאונים שקדמום, רב עמרם ורב סעדיה.

דבר זה מעלה על הדעת שמנהג ספרד הקדום, וכן צפון אפריקה וארצות המזרח, לא כלל את אמירת מזמורנו, ורק בשלב מאוחר נכנס המזמור לסדר התפילה בעדות אלו, כנראה בהשפעת מנהגי עדות אחרות.

כך אכן נראה מדברי הטור (ר' יעקב בן הרא"ש) אורח חיים סוף סימן קלא (המאה הי"ד):

ואומר שליח ציבור קדיש, ואחר כך אומר 'אֲשֶׁר יוֹשְׁבֵי בֵּיתְךָ'. וכתב רב עמרם: "ואחר כך אומר 'וְיָבֹא לְצִיּוֹן... וְאֶנִּי זֹאת בְּרִיתִי... וְאֶתָּה קָדוֹשׁ'" וכן כתב הרמב"ם ז"ל, ולא הזכירו "לְמַנְצֶחַ מְזֻמֹּר לְךָ יְעֲנֶךָ ה' בְּיוֹם צָרָה". ונוהגין עתה לומר 'אֲשֶׁר יוֹשְׁבֵי בֵּיתְךָ ה' בְּיוֹם צָרָה', לפי שיש בו מעניין הישועה.¹¹

וזמן קצר אחר כך כותב אף ר' דוד אבודרהם כי "תיקנו לאמרו (– את מזמורנו) בסוף התפילה".¹²

נראה אפוא כי מנהג אמירת מזמורנו התפשט לספרד רק במהלך המאה הי"ד.

⁸ להלן מראי מקום של תשובה זו במהדורות השונות: סדר רב עמרם מהדורת סימן קג עמוד 400; סדר רב עמרם מהדורת גולדשמידט עמוד ס; תשובות רב נטרונאי, ברודי סימן לח עמ' 145–146.

⁹ אנו בחרנו בגרסת כתב-יד אוקספורד של סדר רב עמרם, שאותה הביא גולדשמידט בחילופי הנוסח. אף פרומקין בחר בגרסה זו במהדורתו. אולם גולדשמידט בגוף הסידור וכן ברודי במהדורתו בחרו בגרסת כתבי יד שגרסו "אנו אומרים" ללא התיבה 'אין'. על פי תיאור מנהג 'בית רבינו' בתשובה הקודמת שהבאנו, נזכרת אמירת "יענך ה'" ואין נזכרת אמירת 'תהלה לך', ודבר זה מתאים לגרסה 'אין אנו אומרים'. והעיר על כך ברודי בהערה 5, אך הוא טוען כנגד גרסה זו שהיא קשה מצד ההקשר והסגנון, ומסיים: "ואין להכריע בוודאות". מסיום התשובה שאנו עומדים בה נראה קצת ששני המזמורים, 'תהלה לך' ו'יענך ה'', שימשו כחלופה, ובתי הכנסיות בחרו בזה או בזה, אך לא בשניהם.

¹⁰ על מקומו של רבי שלמה ברבי נתן נחלקו חוקרים בשנים האחרונות. מהדיר סידורו שמואל חגי סבר שחי במרוקו והיה אב בית הדין בעיר סג'למאסה, אך שלמה צוקר, יוסף טובי ואורי ארליך סבורים שחי בארצות המזרח. סיכום עדכני של הדעות השונות והכרעה כדעה השנייה מצויים בויקיפדיה בערכו.

¹¹ רבים מהראשונים כתבו שהטעם לאמירת המזמור הוא "שמדבר מן הקץ", ו"שהישועה נזכרת בו", ויש שמצאו במזמור אף רמזים למלחמת גוג ומגוג. לפיכך חלק מן הראשונים הללו רואים במזמור מבוא ל'וְיָבֹא לְצִיּוֹן גֹּאֲלִי'. השערה זו, אין לה כל ראייה, והיא מבוססת על דרשנות של המזמור.

¹² בסידורו ('סדר שחרית של חול' עמ' קכא במהדורת ורטהיימר), הביא ר"ד אבודרהם את מדרש תהילים ואת הירושלמי כטעם עיקרי לאמירת המזמור: "מה שתיקנו לאמרו בסוף התפילה, מפני שאמר במדרש תהילים... (וכאן מובא המדרש שציטטנו לעיל בסעיף א) והכי איתא בירושלמי", והוא יחיד בין הראשונים שתולה את המנהג במקורות אלו.

לדברי ר"ד אבודרהם אין לומר את המזמור בשבתות ובימים טובים, אך אין הוא מנמק זאת בכך שהמזמור נקבע כנגד י"ח ברכות, אלא מטעם אחר: "שהוא מזמור של תחינה, וגם הוא מתחיל 'יענך ה' ביום צרה', ובשבתות וימים טובים אינם ימי צרה, אלא ימי שמחה". והטעמים הללו מתאימים גם לאי אמירתו בימים נוספים, מלבד שבתות וימים טובים, אך ר"ד אבודרהם לא הזכירם.

אף לתימן הגיע מנהג זה בשלב כלשהו, כפי שמצאנו בתכלאל שיבת ציון בעריכת ר"י קאפח ז"ל חלק א עמ' מו, שלאחר מזמור 'תִּהְיֶה לְךָ דָּ' הוא כותב "ונהגו לומר אחר כך מזמור זה" ומזמורנו מובא באותיות קטנות.

2. מנהג ארצות אירופה

בצרפת, באשכנז ובפרובנס נהגה אמירת מזמורנו עוד בתקופות קדומות יותר, כפי שמעידים הסידורים וספרי ההלכה המצוינים להלן:

צרפת – מחזור ויטרי¹³, תוספות למסכת מגילה ד ע"א ד"ה פסק; ספר המחכים לרבנו נתן ברבי יהודה¹⁴.

אשכנז – סידור רבנו שלמה מגרמייזא¹⁵; ספר הרוקח לר' אלעזר מגרמייזא סימן שכד; סידור חסידי אשכנז¹⁶.

פרובנס – ספר המנהיג לראב"ן הירחי¹⁷; ארחות חיים לר' אהרון הכהן¹⁸, כל בו¹⁹.

ואף שמנהג אמירת מזמור כ' פשט במשך הזמן ברוב קהילות ישראל, יש לציין ששתי קהילות לא אימצו את המנהג ואינן נוהגות לומר את מזמור כ' כלל: **מנהג רומניה-הבלקן** אשר התקיים עד לפני דורות אחדים, ו**מנהג רומי** (– מנהג יהודי איטליה) – שמתקיים גם כיום הזה.

ד. סיכום

הבה נסכם את תולדות המנהג כפי שאנו משערים אותן:

יסודו של מנהג הוספת מזמור 'עֲנֵךְ ה' לסדר התפילה עם סיומה הוא ללא ספק בדברי חז"ל בתלמוד הירושלמי ובעיקר במדרש תהילים. מזמור זה בא לאחר שמונה-עשר המזמורים הפותחים את ספר תהילים, וסמוך לאחר הפסוק "יְהִי לְרָצוֹן אֲמֵרִי פִי" החותם את המזמור שלפניו והנאמר בחתימת תפילת שמונה-עשרה. על כן נתפס מזמור כ' כברכה למסיימי התפילה, שה' יענה לתפילתם, ודבר זה הולם היטב לא רק את מילותיו הראשונות של המזמור, אלא את תוכנו בכללותו. יש להניח שכבר בתקופת האמוראים היו כאלה שהוסיפו את המזמור לסדר תפילתם, אך לא הייתה זו תקנה קבועה, אלא מנהג יחידים.

מנהג-רשות זה מופיע לפנינו בבבל של תקופת הגאונים, כמשתקף מתשובותיו של רב נטרנאי גאון, והוא אינו מנהג כללי, אלא משתנה מקהילה לקהילה, מבית כנסת לבית כנסת. בסידורי התפילה של הגאונים נפקד מקומו בדיוק מסיבה זו – הוא אינו מנהג כללי, ואמירת המזמור היא רשות.

מבבל (ואולי גם מארץ ישראל) עובר המנהג לאירופה, ובאשכנז, צרפת ופרובנס נקבע מנהג אמירת המזמור כחלק מסדר התפילה. יחד עם מנהג זה מגיעה גם ההוראה שאין אומרים אותו בשבתות וימים טובים. הטעם לכך הוא כנראה שאין בימים אלה תפילת שמונה-עשרה, אלא תפילת שבע, ומזמורנו נתקן להיאמר דווקא אחר אמירת תפילת שמונה-עשרה.

¹³ מהדורת הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 73.

¹⁴ מהדורת י' פריימן, לאשיטץ תרס"ט, עמ' 11. ספר המחכים הוא חיבור הלכתי קצר ובו דינים לשליח ציבור. המחבר פעל במחצית השנייה של המאה הי"ג.

¹⁵ מהדורת מ' הרשור, ירושלים תשל"ב, עמ' קיח.

רבנו שלמה נותן טעם מקורי לאמירת המזמור: "לפי שאדם צריך לפרנסה ולמזונות בכל יום, ומזמור זה דוד אומר על ישראל שהיו צריכין לפרנסה והיו פושטין בגדוד (– ראה ברכות ג ע"ב), והיה דוד מתפלל עליהם שישבו בשלום, לפיכך תיקנו לאומרו בכל יום". לפי זה, מקומו של המזמור עם סיום התפילה נועד להסמיק אותו לפניית המתפלל לדרכו לעסוק בפרנסתו.

¹⁶ בתוך סידור רבנו שלמה, מהדורת הרשור עמ' קיט–קכא. ושם מובאים טעמים שונים לאמירת המזמור, והאחרון שבהם הוא דברי מדרש תהילים שהבאנו בסעיף א עם התוספת: "אבל לא בשבת, שהרי אין בה תפילת י"ח". וראה הערה 12.

¹⁷ ראב"ן הוא יליד פרובנס (1155), אך בסוף ימיו חי בטולדו ובה נפטר (1215). מנהגנו מובא בספר המנהיג מהדורת רפאל, ירושלים תשל"ח עמוד קז, דיני תפילה. הוא מפרש את המזמור כעוסק בימות המשיח וכמבוא ל"בָּא לְצִיּוֹן גִּזְאֵל".

¹⁸ רבי אהרון הכהן איש פרובנס פעל במפנה המאות הי"ג וה"ד. המנהג מוזכר בארחות חיים הלכות תפילה, 'דין התחינות והמזמורים שאומרים אחר י"ח', מהדורת צילום של דפוס פירנצה (1752) כרך א דף כא ע"א: "ואחר תהילה לדוד אומר למנצח לפי שהוא מדבר מן הקץ".

¹⁹ הספר כלבו נכתב בפרובנס על בסיס הספר ארחות חיים, ומחברו זמן חיבורו המדויק עלומים. מנהגנו מוזכר בהלכות תפילה סימן יג, ודבריו שם לקוחים מספר ארחות חיים.

כפי שקורה לא אחת בתולדות המנהגים, טעמו המקורי של המנהג נשכח, והפוסקים שיערו השערות שונות ביחס לטעמו: יש שקשרו את אמירת המזמור לאמירת 'תְּהִלָּה לְדָוִד' שלפניו (כך נראה מדברי רב נטרונאי גאון); יש שראו באמירתו מבוא ל'וּבָא לְצִיּוֹן', ויש שמצאו בו חשיבות עצמית. וכל אחד מנותני הטעם מפרש את המזמור בדרך משלו, ועל פי דרך זו הוא מבאר את טעם אמירתו.

ההוראה שאין אומרים את המזמור בשבתות ובימים טובים התפרשה אצל רבים מטעם זה שהמזמור הוא תחינה, ואין אומרים תחנון בימים אלה, ואחרים הבליטו את הנאמר בפסוק הראשון "וְעֵנֶךָ ה' בְּיוֹם צָרָה" – ואמרו ששבתות וחגים אינם ימי צרה. על פי זאת הרחיבו הפוסקים את אי-אמירת המזמור גם לימים נוספים שאין אומרים בהם תחנון.

מקומו של מזמורנו בסדר התפילה לאחר תחנון, והעובדה שאין אומרים אותו בימים שאין בהם אמירת תחנון, הביאה את חוקר התפילה י"מ אלבוגן להשערה הבאה ביחס לאמירתו (התפילה בישראל עמ' 62):

כבר במנהג הבבלי נהגו להקדים לקדושה דסדרא את תהילים כ', **מזמור שאף הוא שימש מתחילה לתחינה** – (כלומר, למזמור של נפילת אפיים כמזמור ו' או כמזמור כ"ה המשמשים כיום לפי המנהגים השונים), ולכן משמיטים אותו כל אימת שאין אומרים תחנון.

לדעתנו השערה זו אינה נכונה: מזמור כ' לא שימש כמזמור תחינה, אלא אדרבה, כמזמור ברכה ואיחולים למתפללים, שתפילתם תיענה. נכון שהוא נקבע רק בימי החול, אולם אין לכך קשר לתחנון, אלא לעובדה שרק בימי החול מבקש אדם על צרכיו בתפילת שמונה-עשרה, ועל כך באה תגובת המזמור "וְעֵנֶךָ ה' ... יִמְלֵא ה' כָּל מִשְׁאָלוֹתֶיךָ".

אופיו המקורי של המנהג כמנהג רשות הביא לכך שבספרד, באיטליה ובבלקן בראשית תקופת הראשונים לא הונהגה אמירת המזמור (ודאי בעקבות סדר רב עמרם שלא כלל מנהג זה בסידורו). בספרד ואגפיה קיבלו את המנהג לבסוף במהלך המאה הי"ד, כמשתמע מדברי הטור, ואילו בקהילות הבלקן – מנהג רומניה וכן באיטליה נותר המנהג על כנו עד ימינו, והם אינם אומרים את המזמור.

נספח שלישי: "חֲנֻנוּ ה' חֲנֻנוּ" – פיוטו של רבי שלמה הבבלי

רבי שלמה ב"ר יהודה המכונה "הבבלי", היה משורר שפעל באיטליה, כנראה באמצע המאה העשירית, והשפיע על שירת הקודש באיטליה ובאשכנז בדורות שאחריו. זמנו ומקומו המדויקים עלומים, וכך גם קורותיו. אף כינויו 'הבבלי', שדבק בו כמה דורות לאחר פטירתו – אין אנו יודעים את טעמו. אולם כמה מפיוטיו מוכרים לנו היטב, משום שהם נכנסו למחזור הסליחות האשכנזי.²⁰ שירתו של שלמה הבבלי זכתה למהדורה מדעית בספר 'פיוטי שלמה הבבלי' בידי פרופ' עזרא פליישר ז"ל בשנת תשל"ג.

הפיוט שנביא להלן הוא פזמון משל משורר זה, הנאמר בסדר הסליחות כמנהג פולין ביום השישי לאמירת הסליחות לפני ראש השנה.²¹

הפיוט כולו בנוי על הבית השביעי במזמור כ':

אֵלֶּה בְּרָכָב וְאֵלֶּה בְּסוּסִים
וְאֶנְחֵנוּ בְּשֵׁם ה' אֵל-לֹהֵינוּ נִזְכִּיר.

כל שמונת הבתים של הפיוט בנויים במתכונת אחידה: הטור הראשון בכל בית מתאר את הגויים המתפארים בכוחם ובנשקם – "אֵלֶּה... וְאֵלֶּה...", ואילו הטור השני מעמיד כנגדם את עם ישראל – "וְאֶנְחֵנוּ" – הבוטח בא-לוהיו ומוצא בו מחסה.

ראוי לציין כי אף שתוכן הפיוט ותבניתו מבוססים על בית ז' במזמורנו, הבית הזה עצמו וכלשונו אינו מובא בפיוט (ורק זכרי לשון ממנו מופיעים בבית הראשון). עיקר תוכנו של הפיוט מבוסס על דברי המשנה במסכת סוטה ח', א הדורשים את נאום הכהן משוח המלחמה.

וכך הוא נאוומו של הכהן (המזכיר מאוד את בתים ז–ח במזמורנו) כמתואר בספר דברים (כ', ג–ד):

²⁰ שלמה הבבלי מיוצג בסליחות מנהג פולין באמצעות ארבעה-עשר פיוטים, הרבה יותר מכל משורר אחר שפיוטיו נכנסו לסליחות. ראה במבוא של ד' גולדשמיט לסדר הסליחות שהוציא (מוסד הרב קוק תשכ"ה), עמ' 18–19. פיוטים אלו זכו במהדורת גולדשמיט לראשונה למהדורה מדעית: נוסחם נקבע על פי כתבי יד ודפוסים ישנים, כשהוא מלווה במנגנון של שינויי נוסח ופירוש.

²¹ מהדורת גולדשמיט עמ' נו–נח.

אל ירָךְ לְבַבְכֶּם – מפני צהלת סוסים וצחצוח חרבות
אל תיָראוּ – מפני הגפת תריסין ושפעת הקלגסין
אל תחַפְּזוּ – מקול קרנות
אל תעַרְצוּ – מפני קול צווחות
כִּי ה' אֱלֹהֵיכֶם הִלְלָךְ עִמָּכֶם – הן באים בניצחוננו של בשר ודם ואתם באים בניצחוננו של מקום.

חֲנֻנֵנוּ ה' חֲנֻנֵנוּ, עֲנֻנֵנוּ ה' עֲנֻנֵנוּ,
עֲזָרְנוּ א-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל, כִּי עָלִידָה נִשְׁעַנּוּ!

אֱלֹהֵי בְּשָׁלִישְׁמוֹ / וְאֱלֹהֵי בְּפָרְשִׁימוֹ / בְּקָרְבִּי,
וְאֶנְחֵנוּ בְּשִׁמְךָ יִכּוֹלֵת לְהַתְעַרֵּב.²²
שׁוֹכֵן שְׁחָקִים - לִישְׁעֵינוּ תִּקְרָב!

ב אֱלֹהִים בְּלִיְיֹונָם / וְאֱלֹהִים בְּגֵאוֹנָם / מִתְפָּאֲרִים,
וְאֵנַחְנוּ בְּרֵב לְהוֹשִׁיעַ מִתְגַּבְּרִים
לְעֹזֵר לֵאמֹר-כֹּחַ מַכְבִּירִים.

ג אֵלֶּה בְּמִגִּינָתָם / וְאֵלֶּה בְּצִינָתָם / מִסְתַּחֲרִים ,
וְאִנְחָנוּ בְּאַמִּיתָד מַחֲס תָרִים
מְרוּחַ עֲרִיצִים הִיּוֹת נִסְתָּרִים .

ד אֵלֶּה הַהִנָּפֶת תְּרִיסִים / וְאֵלֶּה בְּשִׁפְעַת קִלְגָּסִים,²³
וְאִנְחָנוּ בְּמִגְן חוֹסִים וּמִיָּגוֹן מִתְגַּיִּיסִים.
שׁוֹבֵר מִטָּה גֵּאוֹן גָּסִים.

ה אֵלֶּה בְּהַצֵּלָה וְשָׁעַט²⁴ / וְאֵלֶּה בְּנִיצוּחַ²⁵ וְמָעַט,
וְאַנְחָנוּ בְּאוֹר כְּשִׁלְמָה עַט,
מְרוֹם שָׁרִים דִּיכּוּי בַעַט.

²² כאמור בגוף הנספח, בבית זה רמזים למזמורנו כמקור הפיוט: "בַּפֶּךְ שִׁמּוֹ" רומז לרכב ולסוסים שבמזמור; "וַיִּנְחֲנוּ בְשֶׁמֶךְ" – "וַיִּנְחֲנוּ בְשֶׁם ה' אֱלֹהֵינוּ נִזְכִּיר". אולם המקור הלשוני הברור יותר של בית זה הוא בשמות י"ד, ז' וַיִּקַּח שֵׁשׁ מֵאוֹת רָכָב בַּחֹר... וּשְׁלֹשִׁים עַל-כָּל"ו ובהמשך (פסוק ט'): "כל סוס רכב פרעה ופרשיו וחילו".

²³ ראה במשנה שהובאה לעיל "אל תיראו – מפני הגפת תריסין ושפעת הקלגסין"

²⁴ פליישר מעיר כאן: "אַלֶּה בְּהַצֵּלָה ... נראה שהגרסה הנכונה כאן היא 'אלה בהצלה' כלומר בצהלת סוסיהם, והוא הולם את 'שְׁעֵט' שלאחריו – שעטת סוסיהם". ודבריו מתאימים למשנה "אל יֵרָךְ לְבַבְכֶּם – מפני צהלת סוסים"

²⁵ פליישר מעיר כאן: "בְּנִיצוּחַ – ...נראה שהגרסה הנכונה כאן היא 'בצחצוח', כלומר בצחצוח חרבות", ומתאים להמשך דברי המשנה הקודמים "מפני צהלת סוסים וצחצוח חרבות".

ו אֵלֶּה בְּקִרְנֵי נִגְחִים / וְאֵלֶּה בְּקוֹל צְוֹחִים,²⁶
וְאֶנְחֵנוּ בְּקוֹלוֹ כְּמִי שֶׁבָּחִים,
מִפְּרָק וּמִפּוֹצֵץ סִלְעֵי צַחִיחִים.

ז אֵלֶּה בְּטִיכּוֹס עֶרְכָּן / וְאֵלֶּה בְּטִכְסִיִּי צוֹרְכָן,
וְאֶנְחֵנוּ בְּאֵין כְּעֶרְכּוֹ אֶרְכָּן וְאֶרְכָּן,
מִקֵּים מוֹרְכָן לְבָמוֹת דּוֹרְכָן.

ח אֵלֶּה בְּנִיצְחָנִימוֹ / וְאֵלֶּה בְּרוֹצְחָנִימוֹ / הַבְּטָחוֹת,
וְאֶנְחֵנוּ בְּנִצָּחַ שְׁרָאֵל כְּפִינוּ שְׁטוּחוֹת,²⁷
מִלְעָרוֹץ וּמִלִּירָא וּמִלִּירָד טוּחוֹת.²⁸

עלינו להעיר הערה היסטורית לסיום. נאום הכהן בספר דברים (וממילא גם דרשתו של הנאום במשנה במסכת סוטה) וכן מזמור כ' בספר תהילים עוסקים במלחמה ממשית בין עם ישראל לאויביו. בשני המקומות הללו בואם של ישראל על אויביהם בשם ה' יביא למפלת האויבים ולניצחונם של ישראל. שלמה הבבלי לעומת זאת, חי בגלות איטליה, כתשע מאות שנה אחר חורבן בית שני ואובדן שרידי העצמאות היהודית ויכולת הלחימה של עם ישראל. אל נטעה במשמעות פיוטו: למרות האווירה הצבאית המאפיינת את תיאור הגויים בפיוט, בקשתם של ישראל – "וְאֶנְחֵנוּ..." – אינה ניצחון במלחמה, אלא הצלה מכוחם של הגויים, ובלשונו של המשורר: "וְאֶנְחֵנוּ... לְעוֹזֵר לְאֵין-כֹּחַ מִכְּבִירִים (– תפילה)", וכל בקשתנו היא "מִרוֹחַ עֲרִיצִים הָיִיתָ נִסְתָּרִים". אל תטעה אותנו האווירה המיליטריסטית בשיר, הנובעת מן השימוש במקורות העתיקים, מלהבחין בפער העמוק שבין מצבם של ישראל במקורות הללו ובין מצבם של ישראל בסיטואציה ההיסטורית שבה נוצר שירו של המשורר בן הגלות.

* כל הזכויות שמורות לישיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט, תשפ"א *
* עורכת: נחמה בן אדרת *
* ***** *
* בית המדרש הוירטואלי שליד ישיבת הר עציון *
* <https://www.etzion.org.il> האתר בעברית: *
* <http://www.vbm-torah.org> האתר באנגלית: *
* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *
* ***** *

²⁶ גולדשמיט מתקן בראש השורה 'קרני נבחים' ומפרש 'בקרני רעש' מלשון לנבוח. על פי תיקונו השורה כולה מתקשרת לדברי המשנה "אֵל תִּחְפְּזוּ – מִקוֹל קִרְנוֹת; אֵל תִּעְרְצוּ – מִפְּנֵי קוֹל צוּחוֹת".

²⁷ שתי השורות הללו מקבילות לסיום המשנה: "הן באין בניצחוננו של בשר ודם (– 'אֵלֶּה בְּנִיצְחָנִימוֹ'), ואתם באים בניצחוננו של מקום (– 'וְאֶנְחֵנוּ בְּנִצָּחַ שְׁרָאֵל')".

²⁸ השורה האחרונה בפיוט חוזרת אל לשון הכהן בתורה: "אֵל יִרְדּוּ לְבַבְכֶּם, אֵל תִּירָאוּ... וְאֵל תִּעְרְצוּ מִפְּנֵיהֶם" – "מִלְעָרוֹץ וּמִלִּירָא וּמִלִּירָד".